

L'OFICI A CARLEMANY DINS EL BREVIARI DE 1339

PER

JOSEP CLARA i TIBAU

Fou el Dr. Jaume Marquès qui em permeté per primera vegada, l'any 1965, d'analitzar l'Ofici a Carlemany, l'"Officium in festo Sancti karoli magni imperatoris et confessoris", el text original que es troba en el *Breviarium* de 1339, del qual també ens parlen el pare Villanueva i l'*España Sagrada*. En una tesi sobre el tema, titulada *Étude sur l'Office de Gironne en l'honneur de Saint Charlemagne*, publicada a Montpeller el 1907, Jules Coulet es queixava de no haver trobat aquest breviari, i s'excusava dient que els arxius de Girona estaven molt desordenats i que el breviari possiblement s'havia perdut o restava amagat a la cúria per no fer-lo públic. Doncs bé, l'any 1965 era a disposició de l'estudiós a l'Arxiu de la Catedral, com he explicat. I és que Coulet vingué massa ràpidament a Girona, com demostra, entre altres errades, el fet de no saber localitzar Sant Julià de Ramis, perquè considerava un topònim imaginari.

L'*España Sagrada* exposa, parlant de l'Ofici, que fou compost per ordre del bisbe Arnau de Mont-rodon, el 18 de les calendes de maig de l'any 1345 (la mateixa data que dona Gaston Paris), quan fou erigida la Capella dels Quatre Màrtirs, Germà, Paulí, Just i Cici, i al mig de l'altar fou col·locada la imatge de Carlemany. Més tard allí situaren també el sepulcre del bisbe.

Sobre Arnau de Mont-rodon, el Martirologi de la Catedral exposa: "...*Domnus Arnaldus de Monterotundo episcopus Gerundensis, anno Domini MCCCXLVIII. Qui unum Presbiterum instituit... Item Sancti Karoli, qui hanc Ecclesiam dotavit: et pro ejus festo omnibus de Capitulo unum solidum*" (segons he vist a Villanueva, *Viaje literario*, XII, pàg. 300).

A primera vista sembla que hi ha una contradicció en les dates. Si Arnau instaurà la festa de Carlemany el 1345, com pot ser que l'Ofici estigui inclòs en un breviari de 1339? Coulet ja ho explica, basant-se en l'*España Sagrada*, i jo ho he pogut comprovar personalment: dos oficis del Breviari no són escrits per la mateixa mà que féu els altres, són d'institució més recent i a càrrec justament del mateix bisbe Arnau de Mont-rodon. Es tracta dels oficis dedicats a la festa de la Concepció de la Verge i a Sant Carlemany. Fins i tot la vitel·la és diferent i és una addició ulterior que explica la contradicció de dades que dèiem. Així ho comenta l'*España Sagrada* parlant de les lliçons de l'Ofici: "Hállanse estas en un Breviario escrito en vitela el año de 1339 como diximos en otra ocasión y aun este Oficio como el de la Concepción de Nuestra Señora, que está a continuación, son añadidos al cuerpo del Breviario y acaso escritos posteriormente" (XLIV, pàg. 358). I més enllà, parlant de l'altre ofici, exclama: "Es seguramente añadido como el de Carlo Magno y aun nos inclinamos a creer su escritura del siglo siguiente..."

El *Breviarium* porta una nota explícita: "*Anno Domini MCCCXXXIX currit aureus numerus in decem: unde fuit Pascho illo anno dominica post VI. Kal. Aprilis in quo anno breviarium istud fuit completum per manum Petri Arnaldi de Podiolo tunc clerici Sancti Petri de Gallicantu. Est autem breviarium Vitalis de Blanis abbatis*". Vidal de Blanes, el 1339, quan s'escrigué el Breviari, era abat de St. Fèlix, església que es resistí al culte a Carlemany i que presentà sempre una certa oposició a la Seu. El 1342, Vidal passà a ser arxidiaca i formà part del clergat de la Catedral; llavors és probable que el 1345, instituïda la festa de St. Carlemany, completés el Breviari amb el nou Ofici. No és probable que ho fes més tard perquè Vidal, el 1356, fou nomenat bisbe de València.

L'Ofici dedicat a Carlemany consta de nou "lectiones" o parts del relat, i no de vuit com ens indiquen Roig i Jalpí, l'*España Sagrada*, Gaston Paris i altres. També constatem que molts transcriptors no han copiat exactament el text de l'Ofici, cosa que podem observar en la comparació que establím a l'apèndix. Aquest error de copiar vuit "lectiones", quan al Breviari n'hi ha nou, portà de cap en Coulet, perquè no poder consultar l'original. Hem de suposar que els autors de l'*España Sagrada* no van copiar l'Ofici directament del Breviari (com demostrem després) i els seus errors passaren a Migne, Rocher, M. Scheegans... Per ells les errades degueren arribar a la traducció de l'Ofici donada per Gaston Paris en la seva *Histoire poétique de Charlemagne*.

L'*España Sagrada* exposa que l'ofici té vuit lliçons numerades de la I a la VIII (així, doncs, no veié l'original) i coincideix de manera sospitosa amb

Roig i Jalpí. Una composició de vuit lliçons, com observa Coulet, seria tan original, tan anormal, que seria impròpia d'un ofici. La litúrgia no ha conegut cap ofici de vuit lliçons; únicament, segons la importància de les festes, trobem oficis d'una, tres o nou lliçons (i excepcionalment de dotze). L' Ofici de Girona tal com es desprèn de l'*España Sagrada* seria una espècie de monstre. Coulet dedueix que aquells copistes no van transcriure la lliçó novena, però la veritat és que la setena ve substituïda per un text evangèlic (vegeu l'apèndix).

Aquestes paraules de la lliçó VII, o sia, del text evangèlic, són les mateixes que hi ha a l'Ofici de Zuric, a continuació de les lliçons; a Girona es troben dins el relat mateix. Es tracta de les primeres paraules del passatge evangèlic de sant Lluc: "*In illo tempore dixit Iesus discipulis: Nemo lucernam accendit et in alescondito ponit...*" (cap. XI, vers. 33).

Si alguna particularitat presenta l'Ofici de Girona és l'estructura, diferent de la de l'Ofici de Zuric i dels actuals, que dediquen les tres primeres lliçons (en els oficis de nou) a l'Evangeli i Homília, i la història del sant ocupa solament les sis primeres lliçons. Ja hem remarcat que a l'Ofici de Girona en honor de Carlemany el text evangèlic apareix en la lliçó VII i interromp, per tant, la llegenda.

També en un breviari de Besiers de 1534 hi ha la mateixa estructura, que segurament fou permesa fins al 1609 (Concili provincial de Narbona). Això ens fa suposar l'existència d'un ofici inèdit dedicat a Carlemany, amb una estructura original, que pogué servir de model per escriure el de Girona.

Quant al relat, veiem que les cinc primeres lliçons són continuació i imitació del *Pseudo-Philomena*, o de la font d'on prové la falsa crònica, com demostra Coulet analitzant l'estreta relació que hi havia entre el clergat gironí i el monestir de La Grasse, la història del qual és narrada en aquella pseudo-crònica. Efectivament, tots els noms de lloc de l'Ofici, excepte el de "Campo", "Milet" o "Nulet", es troben en el *Pseudo-Philomena* i amb la mateixa forma, cosa impossible per atzar. Realment és difícil determinar, sobre el Breviari de 1339, si hi escrigueren "Milet" o "Nulet", i no m'ha sorprès que Villanueva transcriví "Nulet". Si acceptéssim que és un error de copista sobre una forma "Nielle", afluent de l'Orbieu, tal com considera Coulet basant-se en Schneegans, coincidiria totalment la toponímia dels dos relats esmentats. A l'apèndix presentem l'Ofici tal com apareix en el Breviari de 1339, i les diferències amb altres transcripcions.

El relat de l'Ofici, totalment llegendari, ens detalla el camí i les gestes que "féu" Carlemany per arribar a conquerir Girona. Aquest "Camí de

Carlemany” coincideix en gran part amb la Via Augusta i, seguint la teoria de Joseph Bédier aplicada en territori francès, he pogut comprovar que ens assenyalava tots aquells monestirs i esglésies que basaren el seu poder i privilegis en el fet de considerar-se fundades per l'emperador francès.

A la “Lectio prima”, Carlemany, obeint els consells de l'apòstol Santiago, surt de Narbona cap a Espanya i passa pel Rosselló, “que és el principi de Catalunya”.

A la “Lectio secunda”, la Verge, Santiago y sant Andreu animen l'emperador.

A la “Lectio tertia”, la Verge li indica el que ha de fer: travessar els Pirineus per anar a assetjar la ciutat de Girona, i allà edificar una església catedral en honor d'ella.

A la “Lectio quarta” obté la victòria al camp de Milet (o Nulet), on edifica una església en honor de sant Andreu (és a dir, el monestir de Sant Andreu de Sureda). Ocupa els pobles del Vallespir i del Rosselló, i es dirigeix a la Clusa, abans anomenada Mont Agut.

A la “Lectio quinta” el relat explica que, foragitats els infidels, Carlemany arriba al cim de la muntanya anomenada Albarras i més tard, Malpartus (el Pertús). Llavors divideix l'exèrcit en dues parts: una passa pel coll de “Panisas” (Panissars) i allà s'edifica l'església de Sant Martí, i l'altra avança per la part abrupta de la muntanya. Els sarraïns, en veure'ls, fugen cap a Girona.

A la “Lectio sexta”, Carlemany arriba al lloc de “Ramis” i edifica una església en honor de sant Julià (Sant Julià de Ramis). Llavors “Rotulandus” (Rotlan) construeix la capella de Santa Tecla Verge i “Turpinus” (Turpí), arquebisbe de Reims, un altar dedicat a sant Vicenç (Sant Vicenç de la Roca).

Així, doncs, trobem encara al s. XIV reminiscències de la *Cançó de Rotlan* a Catalunya, degudes segurament a la imitació del *Pseudo-Philomena*. És una prova més de la utilitat i possible finalitat dels cantars de gesta: el fet d'honorar els llocs de culte, donar-los més prestigi i, en conseqüència, oferir-los la possibilitat d'obtenir més privilegis o donatius.

Com ja hem indicat tantes vegades, la “Lectio septima” no segueix el relat.

A la “Lectio octava”, san Carlemany es dirigeix cap a la vall “Hostalesii” (la Vall d'Hostoles) i guanya els sarraïns en el lloc de “Sant Madir” (Sant Medir, vora Cartellà). Per molts motius creiem que aquest detall va íntimament relacionat amb la llegenda de la fundació del Castell de Cartellà i la noblesa d'aquest llinatge.

Després, prop d'allí, l'emperador funda un monestir i posa l'altar major a la invocació de la Verge. Com el lloc fou "amarus" ("amer" en francès) per als sarraïns, el monestir fou anomenat "Sancta Maria de Amer". (Observem l'afecció popular per descobrir l'etimologia dels topònims i les confusions que això provoca).

No ens ha d'estranyar que la llegenda presenti Carlemany com a fundador del monestir d'Amer, si tenim en compte que, a l'època, l'abat d'Amer era Ferrer de Mont-rodon, germà del bisbe Arnau, el qual, segons Jaume Marquès, va aconseguir la màxima grandesa de l'abadia d'Amer i, per tant, de la vila. Villanueva ens diu que Ferrer de Mont-rodon morí el 1343, i hem vist que Arnau fa escriure l'Ofici el 1345; llavors, és lògic que el bisbe Arnau, en remembrança del seu germà, entre altres motius, fes dedicar una lliçó a l'exaltació del monestir d'Amer, utilitzant la figura "viatgera" i "fundadora" de Carlemany.

A la "Lectio nona", sant Carlemany torna al mont "Barufa" (Montjuïc), que està prop de la "vallem tenebrosam" (la vall de Sant Daniel) i assetja la ciutat de "Gerunde" (Girona). Llavors succeeix el miracle: una creu vermella se situa sobre la "Mesquitam", on ara hi ha edificada la catedral, durant quatre hores, i comencen a caure gotes de sang. Aquí acaba el relat, donant per suposada la conquesta de Girona.

Cap al 1484 el papa Sixt IV prohibí l'Ofici. Així ho demostra un document del 9 d'abril de 1493 (deliberació del Capítol de Girona). En el text, el Capítol insisteix a López de Haro, ambaixador de Ferran el Catòlic, que es restableixi l'Ofici a Carlemany, suspès pel papa Sixt, ja que l'emperador havia fundat aquesta Seu i expulsat els moros d'aquesta ciutat. Així, doncs, abans de la mort de Sixt IV (el mateix any 1484) s'havia prohibit l'Ofici i no fou, com deia Marca, en el Concili de Trento.

La reclamació del Capítol no tingué èxit i el Concili de Trento imposà l'ús de l'únic Breviari Romà, acceptat totalment a Girona el 4 de febrer de 1574.

APÈNDIX

L' "Ofici en honor de Carlemany". Segons el *Breviarium Gerunden de Anno 1339*.

Officium In festo Sancti Karoli Magni imperatoris et confessoris.

Lectio prima. Cupiens Sanctus Karolus magnus Beati Jacobi Apostoli monitis obedire, disposuit ire versus Yspaniam¹, et eam catholicae fidei subjungere. Capta vero civitate Narbona et munita, in qua Yspania² inchoatur, perveniens³ ad terram rossilionis, quae est principium Cathalonie, Christi auxilium, et beate virginis marie⁴ humiliter imploravit. R/ Euge, serve bone⁵.

Lectio secunda. Oratione vero completa, intendens in celum⁶, vidit beatam Mariam, Christum eius⁷ filium defferentem; vidit⁸ etiam beatos Jacobum et Andream manentes unum a dextris, et alium a sinistris. Quos cum inspiceret sanctus Karolus, stupens in splendoribus, percepit beatam Virginem sic loquentes. "Ne paveas, Christi miles, Karole, brachium, et deffensor ecclesie⁹, quoniam nos tecum in bello erimus, et liberabimus te cum victoria, et salute¹⁰. R/ Qui me confessus.

Lectio tertia. Sed cum montes transieris Pirineos¹¹ obsidebis civitatem Gerundae, et eam licet cum laboribus obtinebis. In qua ad meum¹² honorem, et

¹ A *España Sagrada* hi posa "ire usque in Spaniam" sense motiu.

² Villanueva i l' *España Sagrada* hi posen "Ispania" corregint-ne l'ortografia.

³ A *España Sagrada* hi ha la grafia V per U: "perveniens".

⁴ Villanueva i *España Sagrada* hi posen amb raó *oe* per *e*: "beatæ virginis mariae".

⁵ Aquest Responsorium no hi és a Villanueva.

⁶ Villanueva i *España Sagrada* hi posen *oe* per *e* amb raó: "coelum".

⁷ A *España Sagrada* hi ha la forma "ejus".

⁸ A *España Sagrada* hi ha "defferentem. Vidit" sense motiu.

⁹ Villanueva i *España Sagrada* amb raó hi posen "ecclesiae".

¹⁰ A *España Sagrada* no hi ha la forma "et salute".

¹¹ Villanueva hi escriu "Pireneos".

¹² Villanueva hi posa "In qua ad mei honorem...".

reverentiam edificabis Ecclesiam Cathedralem Benedicam tibi, et dirigam¹³ te super omnes milites huius mundi et¹⁴ habebis Sanctum Jacobum nepotem meum directorem, et totius Yspanie¹⁵ protectorem. Quibus dictis disparuit visio premonstrata¹⁶. R/ Sancte Karole. R/ Cum sequentibus IIII et V. responsoriis in Sancto Benedicto¹⁷.

Lectio quarta. Tunc Sanctus karolus in domino confortatus¹⁸ suum exercitum animavit. Et¹⁹ cum in fervore spiritus exercitum infidelium invassisset ceperunt²⁰ terga vertere, et totis viribus fugere, non valentes resistere Christianis. Finaliter obtenta victoria in campo, qui²¹ dicitur milet²² edificavit²³ Ecclesiam sub invocatione beati Andree²⁴ Apostoli, in qua²⁵ nunc religiosorum monasterium est constructum. Captis insuper castris et villis valispirii²⁶ et Rossilionis et ad locum, qui dicitur sa clusa²⁷ Sanctus Karolus devenisset, scivit regem Marcilium intus²⁸ fuisse inclusum; ideo ex tunc sa clusa vocatur²⁹ qui mons acutus³⁰ antea vocabatur. R/ Sanctus Karolus.

¹³ A *España Sagrada* hi ha "et dirigam".

¹⁴ A *España Sagrada* hi ha "huius mundi. Et habebis...".

¹⁵ Villanueva i *España Sagrada* hi posen amb raó "Ispaniae".

¹⁶ A *España Sagrada* hi ha "praemonstrata".

¹⁷ A *España Sagrada* es transcriu sense raó "III et V. ut in Sancto Benedicto".

¹⁸ A *España Sagrada* no hi ha la frase "in domino confortatus", sense raó.

¹⁹ A *España Sagrada* no hi ha punt i s'escriu "animavit, et cum...".

²⁰ Villanueva hi posa "invassisset ceperunt".

²¹ A *España Sagrada* hi ha "quod".

²² Villanueva llegeix "Nulet" i la veritat és que es fa difícil de distingir en el text original. Després tots els imitadors hi posen el topònim "Milet", difícil d'identificar.

²³ A *España Sagrada* hi ha "aedificavit".

²⁴ Villanueva hi posa "Andrae".

²⁵ A *España Sagrada* hi ha un punt: "Apostoli. In qua...".

²⁶ A *España Sagrada* hi ha "Vallis piri".

²⁷ A *España Sagrada* hi ha "saclusa".

²⁸ A *España Sagrada* hi ha "Marcilium iterum fuisse...".

²⁹ A *España Sagrada* hi ha "inclusum. Ideoque saclusa...". Villanueva hi escriu "...ex tunc Saclusa...".

³⁰ A *España Sagrada* hi ha "quod Mons acutus...".

Lectio quinta. Infidelibus tandem inde fugatis, pervenit ad montis verticem, qui vocatur, Albarras, postea³¹ nominatus est, Malpartus ubi invenit resistantiam ne transiret. Tunc sanctus Karolus aciem diuisit³² per partes, unam per collum de panisas³³, ubi ad honorem Sancti Martini Ecclesiam fabricavit, aliam³⁴ vero partem per abruta montium destinavit. Sarraceni vero diuisam³⁵ aciem intuentes, ceperunt fugere versus³⁶ ciuitatem³⁷ Gerunde, timentes ne capti in medio remanerent inclusi. R/ Sanctissime Confessor³⁸ Christi Karole.

Lectio sexta. Quid audiens Sanctus Karolus destruxit omnia fortalicia de quibus Christianis transeuntibus periculum imminebat³⁹. Qui persecuendo impios versus⁴⁰ Gerundam arripuit viam suam. Et⁴¹ perveniens ad locum de ramis, in honorem Sancti Iuliani Ecclesiam edificavit⁴². Rotulandus⁴³ etiam capellam Sancte Teclae Virginis⁴⁴ in eisdem terminis ordinavit. Beatus⁴⁵ vero Turpinus remensis Archiepiscopus altare sancti Vincentii ibidem exaltavit. R/ Ecce homo.

*Lectio septima.*⁴⁶ Nemo Lucernam accendit. Ne cum sua honore in sancto benedicto.⁴⁷ R/ O quam admirabilis vir. R/. In sancto paulo narbone.

³¹ A *España Sagrada* hi ha punt: "Albarras. Postea...".

³² A *España Sagrada* hi ha "divissit".

³³ Aquí hi posa "panisses ubi"...

³⁴ A *España Sagrada* hi ha punt: "fabricavit. Aliam...".

³⁵ A *España Sagrada* hi ha "divisam".

³⁶ A *España Sagrada* sense raó hi ha "ceperunt fugere usque in civitatem...".

³⁷ Villanueva i *España Sagrada* hi posen bé "Gerundae".

³⁸ A *España Sagrada* hi ha "Confesor" sense motiu.

³⁹ A *España Sagrada* hi ha "imminebat".

⁴⁰ A *España Sagrada* hi ha, altre cop "usque" en comptes de "versus".

⁴¹ Villanueva no hi posa el punt sinó "viam suam, et perveniens".

⁴² A *España Sagrada* hi ha amb raó "aedificavit".

⁴³ A *España Sagrada* hi ha sense motiu "Rotulando".

⁴⁴ A *España Sagrada* hi ha, millor, "Sanctae Teclae Virginis".

⁴⁵ El punt no hi és, a *España Sagrada*.

⁴⁶ L' autor d' *España Sagrada* no veié el *Breviarium* perquè salta tot el text de la "Lectio septima".

⁴⁷ Villanueva deixa sense transcriure el fragment "Ne cum sua honore in sancto Benedicto".

*Lectio octava.*⁴⁸ Tunc Sanctus Karolus deuote consurgens iuit uersus vallem Hostalesii⁴⁹. Et egressus⁵⁰ de loco, qui dicitur Sent madir exiuit obviam Sarracenis, de quibus obtinuit victoriam, et honorem. Et propter⁵¹ hoc ibidem constituit monasterium monachorum construendo⁵² altare maius⁵³ sub invocatione Virginis gloriose⁵⁴. Sed quia locus ille sarracenis fuit amarus. Ideo⁵⁵ Sancta Maria de Amer ex tunc fuit ab incolis nominatus. R/ Beatus Karolus. Responsorium/⁵⁶ in Sancto Nicholao⁵⁷.

*Lectio nona.*⁵⁸ Recedens inde Sanctus Karolus rediit ad montem de barufa⁵⁹, qui est iuxta⁶⁰ vallem tenebrosam, et obsedit civitatem⁶¹ Gerunde⁶². Quam nequivit tunc capere, licet eam multis vicibus debellasset. Contigit tamen quadam die veneris hora completorii, celi⁶³ facie clarescente, crucem magnam, et rubeam lumine undique adornatam super Mesquitam⁶⁴ civitatis Gerunde⁶⁵ ubi nunc edificata est ecclesia cathedralis, per quatuor horas, cunctis

⁴⁸ A l' *España Sagrada* és la "Lectio VII".

⁴⁹ A *España Sagrada* hi ha "versus vallem hostelesii".

⁵⁰ A *España Sagrada* hi ha "egresus".

⁵¹ A *España Sagrada* se substitueix el punt per una coma: "honorem, et...".

⁵² A *España Sagrada* hi ha punt: "monachorum. Construendo..."

⁵³ A *España Sagrada* s'escriu "majus".

⁵⁴ A *España Sagrada* es posa bé "gloriosae".

⁵⁵ A *España Sagrada* hi ha coma: "amarus, ideo Sancta...".

⁵⁶ A *España Sagrada* hi ha "ut" en comptes de "responsorium".

⁵⁷ Villanueva no transcriu la frase "R/ in Sancto Nicholao".

⁵⁸ A *España Sagrada* se la considera la "Lectio VIII" per error.

⁵⁹ A *España Sagrada* s'hi escriu "barrufa" i no és així en altres textos.

⁶⁰ A *España Sagrada* s'hi escriu encara "juxta".

⁶¹ A *España Sagrada* es manté la forma "civitatis".

⁶² Millor la forma "Gerundae", que es transcriu a *España Sagrada*.

⁶³ Villanueva hi posa "coeli".

⁶⁴ A *España Sagrada* hi ha "mesquitam".

⁶⁵ És millor la forma "Gerundae", que proposa *España Sagrada*.

videntibus permansisse, gutas etiam sanguinis cecidisse⁶⁶. R/ Te secutus miles iste et acceptus⁶⁷ tibi Christe, comparatus⁶⁸ heliseo⁶⁹, opus egit dignum Deo. v. Qui dum orat languor cedit, mors fugatur, vita redit. R/ Comparatus gloria= Te Deum= vero anno Domino laudes. Non est inventus⁷⁰.

⁶⁶ No sé per què a *España Sagrada* s'hi escriu "concidisse".

⁶⁷ A *España Sagrada* hi ha "acceptus".

⁶⁸ En comptes de coma, a *España Sagrada* hi ha punt: "Christe. Comparatus".

⁶⁹ A *España Sagrada* s'empra la forma "Eliseo".

⁷⁰ Final diferent segons les versions. A *España Sagrada* s'hi escriu: "R/ Comparatus. Gloria Hymnus. Te Deum. V Cap. Non est inventus". Villanueva és més fidel al *Breviarium* i proposa: "R/ Comparatus gloria= Te Deum= vero ante laudes. Non est inventus".

BIBLIOGRAFIA

- BÉDIER, J.: *Les légendes épiques. Recherches sur la Formation des Chansons de Geste*. París. Librairie Ancienne Édouard Champion. Vol. I (1914). Vol. III (1921).
- BOTET I SISÓ, J.: *Una visita al castell de Cartellà*. Barcelona. La Il·lustració Catalana (s.a.).
- BREVIARIUM GERUNDEN DE ANNO 1339. "Officium in festo Sancti karoli imperatoris et confessoris". Arxiu de la Catedral de Girona.
- CALMETTE, J.-VIDAL, P.: *Histoire de Roussillon*. París. Ancienne Librairie Boivin editeurs, 3-5 Rue Palatine (VI e). 1931.
- COULET, J.: *Étude sur l'Office de Girone en l'honneur de Saint Charlemagne*. Montpellier. 1907.
- DURAN I SANPERE, A.: "Tres linajes, tres siglos. El Palacio Comillas". *La Vanguardia* (19-I-1936). Barcelona.
- FEBRÉS, X.: *El Pirineu, frontera i porta de Catalunya*. Vida i Costums dels Catalans. Barcelona. Ed. 62. 1984.
- FLOREZ, E.-MERINO, F.A.-DE LA CANAL, J.: *España Sagrada*. Madrid. Ed. Antonio Marín-Sancha. José Rodríguez. 1747-1879.
- FONT, L.: *Gerona. La Catedral y el museo diocesano*. Girona. Edit. Carlomagno. 1952.
- HENRY, M.D.M.J.: *Le guide en Roussillon*. Perpinyà. Imprimerie Librairie de J.B. Alzine. 1842.
- HENRY, M.D.M.J.: *Histoire de Roussillon*. Vol. I. París. MDCCCXXXV.
- HERAS DE PUIG, N. "Las vías romanas en la provincia de Gerona". *Revista de Gerona*. Tomo VI. Gerona. 1882.
- MARQUÈS, Jaume: *Amer. Tirada aparte de los Anales del Instituto de Estudios Gerundenses del Patronato "José María Quadrado"*. Vol. XX. 1970-1971.
- MONSALVATJE I FOSSAS, X.: "San Andrés de Sureda. Monasterio del antiguo condado de Besalú". *Noticias históricas*. VIII. Olot. Imprenta de Joan Bonet. 1896.
- NOLLA, J.M.-CASAS, J.: *Carta arqueològica de les comarques de Girona. El poblament d'època romana al N.E. de Catalunya*. Centre d'Investigacions Arqueològiques de Girona. Generalitat de Catalunya. Diputació de Girona. 1984.
- PARIS G. *Histoire poétique de Charlemagne*. París. Lib. A. Franck. 1865. - *Registre de les deliberacions del Capítol de la Catedral*. Reg. 6, ab. an. 1484 ad an. 1512. f. 55, r.

JOSEP CLARA i TIBAU

ROIG I JALPÍ, J.G.: *Resumen historial de las grandezas y antigüedades de la ciudad de Gerona y cosas memorables suyas eclesiásticas y seculares, así de nuestros tiempos, como de los pasados*. J. Andreu. 1678.

VILLANUEVA, J.L.: *Viage literario a las Iglesias de España*. Imp. Real-Oliveras-José Rodríguez. 1803-1852.